

Madách-értelmezések a *Nyugat*ban és a *Széphalomban* (1908–1944)

A *Nyugat* 1908-as indulását követően sokáig nem foglalkozik Madáchcsal. Csak 1916-ban jelenik meg egy rövid könyvismertetés Schöpflin Aladár tollából Voinovich Géza Madách-könyvéről, hogy aztán a húszas évek elejétől megtörjön a jég, és 1922–1940 között mintegy 40 tanulmány, színikritika, ismertetés tegye teljesebbé a Madách-image-t. A bekövetkezett irodalomszemléleti paradigma-váltás tehát Madáchot is érinti. A húszas évek derekán nemcsak a *Nyugat* új írónemzedékének, a fiataloknak a beilleszkedése (Sárközi György, Erdélyi József, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Török Sophie, Bibó Lajos, Kodolányi János, Nyirő József, Szabó Pál, Tamási Áron stb.) jelent felfrissülést a folyóiratban. Újdonság az esszéisták, a kritikusok nyitottabb irodalomszemlélete, az Európával való dialógus felerősödése. 1925-től kiteljesedik a *Nyugat* eddigi „irodalomteremtő” hivatása az alkotó erő mellett a bíráló szellemmel. Az immár havonta két alkalommal megjelenő folyóirat feladatának tekinti a széles körű tájékoztatást és áttekintést a külföld kultúrájáról és irodalmáról, valamint a magyar klasszikusokról. Hivatalos kultúrafelfogásában és tudománypolitikájában ugyanakkor meghatározó az európaiságot el nem utasító, magyarságtudatot erősítő magatartás.

Az irodalmi válogatások egyre inkább olyan irodalom felé irányulnak, melyek nemcsak a korból jönnek, a kor világnézetéből leszűrődve: hanem a kornak szólnak, fontos biztatással, választ hozva neki s választ várva tőle. Ez az új, klasszicizmus felé törekedő mai író töprengése, Babitsé. „Hinni és hitet adni, elfogulatlan és teljes művészetet.” Újklasszicista irodalomszemlélet jellemzi Babits ítélő erejének okosságát.¹

Valamennyi esszé, kritika, ismertetés – újjáteremtés is, dialógus a javából. 1935-ben egyre inkább szükség van erre: hitet tenni a változás mellett. *Vendredi*

MADÁCSY PIROSKA (1942) irodalomtörténész, Szegeden főiskolai tanár.

1 Vö. Madácsy Piroska: Francia szellem a Nyugatban. In *Francia szellem a Nyugat körül. L'esprit français autour de la revue Nyugat (1925–1935)*. Tanulmányok a magyar-francia irodalmi és kulturális kapcsolatok köréből magyar és francia nyelven. Paris, Lettres Hongroises-Laki-telek, Antológia Kiadó, 1998.

(Péntek) címmel hetilapot indítanak: Jean Cassou, André Chamson és Gide. Gyergyai Albert, az egyik legkiválóbb esszéista azonnal felhasználja az alkalmat, hogy Gide új írói hitvallásából néhány mondatot fordítson a *Nyugat* olvasói számára, s ez üzenet jellegű legyen magyar író társainak. „Testvér, ne fogadd el az életet, úgy, ahogyan az emberek nyújtják. Ismételjed szüntelenül: csak rajtam múlik. Csak a gyáva nyugszik bele abba a rosszba, ami az embertől függ...”²

Gide hite Gyergyaié is, egy külön, egy ezután eljövendő emberiségben, a dialógus lehetőségében az áhított egységes Európában. Tisztában vannak azzal, hogy az a kultúra, amelyik visszautasítja a párbeszédet, amelyik megelégszik önmagával és mindenre van kész válasza, vita nélkül – ezzel a gesztussal aláírja a saját halálos ítéletét.³ Vagyis Babits szavaival: „Egy nemzet annyit ér, amennyi a műveltsége, a kultúrája. És a kultúráknak nem elpusztítani, hanem gazdagítani kell egymást – egyik nyelv a másikat, egyik gondolkodásmód a másikat, egyik műveltség a másikat.”⁴ Az Osvát és Babits szerkesztette *Nyugat* ezt a koncepciót próbálja megvalósítani. Zolnai Béla folyóirata, a *Széphalom* hasonló szerepet tölt be, inkább a harmincas években.

Az egyetemes és magyar irodalom bemutatásában, a klasszikusok elemzésének fő vonalában Madách középponti szerepet kap tehát. Szeretnénk a teljes *Nyugat*- és *Széphalom*-anyagot vizsgálni (természetesen nem minden tanulmányt kötelező jelleggel), beleértve a Madách 100. születésnapjára megjelent 1923-as emlékszámot. Elemzésünk a *Nyugat* fő felvetett kérdéseit követi:

1. Alapvető cél, hogy Madáchot az egész világirodalom perspektívájába állítva elemezzük, az egyetemes irodalom részeként.
2. Száz év távlatából visszatekintve – mit jelent a 20. század elején Madách a *Nyugat* íróinak-olvasóinak recepcióesztétikai felfogásában?
3. A fordítások – dialógusteremtés lehetőségei Európával és a világgal.
4. Újraértelmezések sora – a jellemek, szerkezet, motívumok. Nem öncélú filológiai elemzések vagy párhuzamba állítások, csupán annak bizonyítása, hogy a Tragédia nem Faust-utánezet, hanem eredeti remekmű – van olyan értékes, mint bármely világirodalmi drámai költemény. Az európai romantika szerves része.⁵
5. A színrevitel (siker vagy bukás?), modern feldolgozások.
6. Madách szerepe a magyar irodalom fejlődéstörténetében – új kiadás.

A folyóirat 1916 és 1940 között megjelenő 43 cikke ezekre a kérdésekre keresi a választ hullámzó színvonalú tanulmányokban. Többször megszólal Mohácsi

2 *Nyugat*, 1935, 2, 500.

3 Vö. Denis de Rougemont. Idézi Kiss Gy. Csaba: Párbeszéd Európáért. *Hitel*, 1990/24, 40.

4 Babits Mihály: Az igazi haza. In: *Arcképek és tanulmányok*. Bp., 1977, Szépirodalmi, 63–64.

5 A francia romantika és Madách szoros kapcsolatáról a *Nyugattól* függetlenül is megjelennek írások. Vö. László Juhász: Un disciple du romantisme français, Madách et la Tragédie de l'homme, *Études Françaises*, publiées par l'Institut Français de l'Université de Szeged, 1930.

Jenő, Schöpflin Aladár, sokszor Bory István, Karinthy Frigyes, Kuncz Aladár stb., s egyszer-egyszer a legkiválóbbak, mint Babits Mihály, Révay József stb. Szinte minden tanulmány középponti törekvése: Madáchot újra felfedezni, felfedeztetni itthon és Európában. A '23-as jubileumi kiadvány elemzői, írói színvonalát ugyan nem tudják elérni vagy meghaladni, de vitákat, polémiákat provokálnak, a színrevitel – színelőadás sikereit vagy sikertelenségét elemzik. Főleg 1934-ben, amikor a Tragédia bemutatójának ötvenéves jubileumát ünneplik.

Voinovich Géza Madáchról szóló könyvében Madáchot az egész világirodalom perspektívájába állítja. Schöpflin Aladár szerint széles, átfogó módon, pontos filológiai apparátussal, de óvatos szeretettel mutatja be Madách személyiségét és pályáját. A Madách-életrajz méltatása az első *Nyugat*-ban megjelent Madách vonatkozású tanulmány (nyolc évig semmi), s a háború éveiben „diszkrét jelzőivel minden harsányságot nélkülöz”.⁶ A cikk párjának tekinthető egy másik Schöpflin írás 1935-ben Balogh Károly Madách könyvéről,⁷ amely „egy irodalmi gentleman könyve”, sok kis apró vonással gazdagítja Madách-ismeretünket, s segít majd Madách népszerűsítésében. Az életrajzi könyvismertetések mellett Kardos László, Kardos Albert Tragédia-szöveg kiadását reklámozza.⁸ Az Athenaeum Kiadó 1936-ban újabb Tragédia szövegközlést ad hírül: 4141 sor, bevezetése az 1923-ból ismert Babits-tanulmány. A recenzió rövid, minden filológiai megjegyzést nélkülöz, éppúgy, mint az előző Schöpflin ismertetések.

Amint említettük, csak hosszú szünet után, 1922-ben, a világháború befejezése és Trianon után szól majd Király György újra Madáchról, hogy a magyar irodalom fejlődéstörténetében elhelyezze. Trianon után a tanulmányírók hangneme változik. Elvesztettük Magyarország területének kétharmadát, soha ilyen mélypontra nem volt még a nemzet. Be kell bizonyítanunk hát, Európának nem sikerült a megalázás, él nemzet e hazán. A csakazértis újrakezdés a magyar kultúra, a magyar irodalom világirodalmi jelentőségét, európai beágyazódását, a kulturális dialógusok újrafelvételét jelentik. S mindezt miért ne lehetne Madáchcsal bizonyítani?

Király György⁹ a Tompa, Arany, Kemény, Jókai vonulatba állítja Madáchot – mindannyian túljutottak a céltalanságon, az élet elpusztíthatatlan ösztöne végül is legyőzi a passzív rezisztenciát. Mégis, úgy érezzük Madách élte meg legmélyebben a kétségbeejtő gondolati összeroppanást. A magyarság örök csalódása: Európa és a nemzet viszonyában, reménykedő hit, talán újra tudunk csatlakozni Nyugat-Európához?! És a kiábrándulások sora – a 16. századtól kezdve a 18. századig, a 19., a 20. században és a 21.-ben! Utópia minden egyesülés – a rokonszenv megvan ugyan, de a gyakorlatban kihasználnak és elnyomnak bennünket.

6 Schöpflin Aladár: Voinovich Géza könyve Madáchról. *Nyugat*, 1916, 3. sz., 189–191.

7 Schöpflin Aladár: Balogh Károly Madách-könyve. *Nyugat*, 1935, 5. sz., 418–419.

8 Kardos László: A legújabb Madách-kiadás. *Nyugat*, 1936, 4. sz., 319.

9 Király György: Tompa, Arany, Kemény, Jókai, Madách... *Nyugat*, 1922, 12. sz., 701–708.

Az 1923-as emlékszám Madách századik születésnapján a mű újraértelmezéseinek sorát adja. Gondolati elmélkedések, befogadás-esztétikai vallomások, esszék, törekvések a Tragédia megértésére Karinthy Frigyes, Babits Mihály, Révay József, Laczkó Géza tollából, hogy csak a legkiválóbbakat említsem. Ez az évfolyam szinte kimeríti a 20. század elején elhangzó fő kérdést: vajon mit ad az új század modern olvasójának Madách, aktuális-e még a mű, s hogyan tehetjük még inkább a magyar és világirodalom szerves részévé a drámai költeményt? A 20. század eleji esszéista túljutott már a századforduló befelé forduló, dekadens életérzésén, az első világháború mély megrendülése az egyetemes tragédiák felé fordította. Az ez a század sem jobb, mint a többi „dèjà vu” élménye visszatekintésre, átfogó szemléletre, felülemelkedésre készíti. Milyen is volt a 19. század? Összegző és ambivalens, haladást hirdetett, de a nyugalanságot, harcot és bukást nem tudta feloldani. Remény csak az örök újrakezésben van! Ezt fogalmazza meg Madách a 19. század férfialakjában, Ádám-ban, bár a nő, Éva ott kereng mindig körülötte, nem fontos. Laczkó Géza szerint: „Az ember tragédiája a meghasonlott XIX. század férfitársadalmának tragédiája.”¹⁰ Kuncz Aladár ugyanezen a véleményen van – „Madách az egyetlen költő a világirodalomban, aki a 19. század lelkének egységes és művészi kifejezést tudott adni.”¹¹

Kant az ész, Rousseau az érzelem – az egész 19. század e két férfi alakjában testet öltő Ádám színjátéka. Amíg Európában a nagy értékekért és nagy eszmékért lelkesülő elmék háttérbe szorultak, s mindenki elfogadta a gondolatot, hogy a tudomány a maga elfogulatlanságával meg fogja változtatni a világot, Madách már éles víziókban maga előtt látja saját sorsán keresztül az európai sors, az európai életszemlélet keserű csalódását: az általános haladás, melyben Hugo hitt, visszafejlődik. S újra kell majd kezdeni mindent. A 19. század végén az emberiség új értékeket keres, nem a tudományt, hanem a művészeti és bölcséleti értékeket. A 20. század végi és 21. század eleji ember mit tesz? Ugyanezt, szinte kísértetiesen hasonlóan keresi önmagát, saját lelkét s célját e kiürült, értékvesztett, kiábrándult világban. Madách a modern lélek képviselője. Madách 20. századi író, vagy 21. századi. Kanttól és Rousseau-tól eljut Nietzschéig és Bergsonig, s erkölcsi szintézisében Tolsztojra, Dosztojevszkijre emlékeztet. Az esszéisták felfedeznek rejtett értékeket is a drámában. Pl.: Schöpflin Aladár a lírát az alaphangulatban, szatirikus és tragikus változatait, a mű lírikus sodrását.¹²

A lírai kiábrándulás abból a nagy csalódásból is fakad, amelyet a centralisták éltek át, akik hittek a nyugati liberális gondolkodás és a magyar problémák közelítésében, valamint a nyugati nagy népek kultúrájában. Ezért akartak minél szorosabb kapcsolatot létesíteni a művelt Nyugattal és ezen át az egész

10 Laczkó Géza: A XIX. sz. férfitragédiája. *Nyugat*, 1923, 3. sz., 135–139.

11 Kuncz Aladár: A mi Madáchunk. *Nyugat*, 1923, 3. sz., 139–142.

12 Schöpflin Aladár: Az ember tragédiájának lírája. *Nyugat*, 1923, 3. sz., 173–175.

emberiséggel. Madách aztán rájön arra, amire mindannyian mindig rádöbbenünk: az eszme és a megvalósítás között óriási a szakadék.

A tanulmányírók a mű alapmotívumainak újraelemzésével világirodalmi párhuzamokat fedeznek fel (pl. Révay József: az álom motívum ősei az antik irodalomban).¹³ „Fontos csak a motívum történeti összetartozandósága, bizonyossága”, ennek felismerése is igazolja azt az értékmegállapítást, mely Madáchoz a világirodalom nagy alkotó géniuszainak sorába avatja.

A dráma eredetiségének bizonyítását – hogy nem Faust utánzat – Karinthy Frigyes is számba veszi. Szerinte, ha csak az a papírlap maradt volna fenn, melyre Madách feljegyezte az alapötletet, ez a terv akkor is elég volna, hogy neve fennmaradjon. Ádám történetéhez Ádám unatkozása kell, a tünődés az élet értelméről. Az ötlet, hogy az első ember elalszik és végigálmodja az emberiség történelmét, páratlan, eredeti. A Tragédia emberit alkot, Madách önmagából teremtett önismerete teszi lehetővé, hogy hősei elevenek és természet-hűek. Madách lelke is tiszta és fogékony. Sajátos humora varázsolja élővé a jeleneteket. Monumentális kompozíciója emberekhez szól – mindannyiunkhoz szól.¹⁴

Talán mégis Babits érzi meg leginkább Madách örökkévalóságának lényegét: „Madáchnál másként van: itt a tartalom az örök, s az eszme nem csupán téma és anyag, hanem maga a hímzés és bűvölet. Ebben az értelemben azt lehet mondani: Madách költeménye az egyetlen igazában filozófiai költemény a világirodalomban... Madáchnál színek, érzések szolgálják az eszmét.” Az eszméken keresztül ég nála az élet... Eszméekkel fejezi ki a szív eleven kínjait – ez hatásának titka. Babits kiábrándultsága Madách pesszimizmusát, sőt, nihilizmusát, rettenetes ítélkezését az emberiség fölött idézi. De ez nem kiábrándult filozófia csupán, ez maga a kiábrándult vérző, fájdalmas élet, a gondolat takaratlan ereje őrzi meg költészetét örökre.¹⁵ „Megy-e előbbre majdan fajzatom...

Vagy, mint malomnak barma holtra fárad,
S a körből, melyben jár nem bír kitörni?”
(XV. szín, 4055–4060)

Ádám kérdései az Úrhoz bennünk visszhangoznak. Felkavaróak Madách–Babits gondolatai a mai ember számára is.

Azonban Madách igazi felfedezése akkor következhet el, ha nemcsak magyarul olvassák, ha megértik érzelmi és gondolati hátterét a nem magyar anyanyelvűek is. „Egy kultúra nem csupán szellemi, hanem emberi is, és megérteni

13 Révay József: Az ember tragédiája álom-motívumának ősei. *Nyugat*, 1923, 3. sz., 165–169.

14 Karinthy Frigyes: Madách. *Nyugat*, 1923, 3. sz., 113–123.

15 Babits Mihály: Előszó egy új Madách kiadáshoz. Az Athenaeum jubileumi Madách-könyve számára. *Nyugat*, 1923, 3. sz., 170–172.

csak akkor lehet, ha érzelmi indítékaival ugyanúgy megpróbálunk azonosulni, mint fordulataival” – írja Aurélien Sauvageot, Madách francia értelmezője. Nyelv és civilizáció – ez a dialógus kulcsa, de talán ehhez a kulcshoz hozzáférni a legnehezebb.¹⁶ A magyar nyelv megőrzése létkérdés a magyarság számára, de ugyanilyen létkérdés hagyni másokat is, hogy betekintsenek e nyelv titkaiba. S ehhez eszköz a fordítás. A „kultúrfövény” kifejezés használata nem nacionalizmust jelent, hanem Klebelsberg Kuno koncepcióját. Be kell bizonyítani Európára előtt, hogy a magyar kultúra és irodalom európai színvonalú, az összeurópai kultúra része. Meg kell pl. cáfolni, mint ahogyan Kosztolányi meg is teszi a *Nyugatban*, Antoine Meillet véleményét rólunk, amelyet 1918-ban megjelent könyvében hangoztat: minden, amit eddig termeltünk az irodalom terén, „haszontalan holmi, nyelvünk gyökértelen és kultúránknak nincs múltja és jövője még kevésbé van”.¹⁷ Ha a magyar klasszikusokat megismeri Európa, más lesz a véleményük. Így aztán nem véletlen, hogy Madách Tragédiájának fordításairól sorra jelennek meg tanulmányok a *Nyugatban*, s minden esetben az a fő tétel hangzik el: e fordítás megnyitotta a kaput a világirodalmi ismertség felé. A fordításokat egy-egy külföldi színpadi bemutató is követi több-kevesebb sikerrel. A magyar elszigetelt nyitottságot, hogy Európában vagyunk, európaiak, mégis egyedül „finnugorságunkból táplálkozva, betolakodók...”¹⁸ meg kell változtatni, át kell törni a falakat.

A jó fordítások kiváló eszközök lehetnek, de ki írhat ilyet? Aki az eredeti szövegbe bele tud mélyedni, aki tehát jól tud magyarul, és egyben jó költő is.

Melyek a legsikeresebb Madách fordítások? A *Nyugat* segítségével bepillantunk a német áttét sikersorozatába. Az *ember tragédiája* hamburgi sikeréről maga a fordító, Mohácsi Jenő tudósít 1937-ben: Németh Antal színpadi rendezése elérte Madách számára a német befogadást. A drámai költemény világirodalmi jelentőségét elismerik a német lapok, erényei: belső megrendültség, bölcséleti komolyság, vizionárius erő. Az expresszionista stílusú előadásnak óriási sikere van, leginkább, nem véletlenül, a londoni színtnek, mely a háború félelmetes víziója. Ne feledjük, 1937-et írunk, de írhatnánk 1945-öt, 1956-ot vagy 2022/2023-at is, és az évek a végtelenbe mutatnak!¹⁹ Mohácsi Jenő fordításáról többen is írnak érdekes tanulmányokat: Turóczi-Trostler József a nyelvi problémákat veti fel. Az eddigi német fordítások (1865 és 1933 között nyolc) fausti nyelvet adtak. Nem tudják Madách fojtottan lírai körét visszaadni, egyedül Mohácsi Jenő próbál szakítani az eddigi örökséggel. Pátosz nélküli nyelvi

16 Aurélien Sauvageot: Souvenirs de ma vie hongroise. Édition Corvina, Bp., 1988. In Madácsy Piroska: *Francia szellem a Nyugat körül*, 275.

17 Meillet: Európa nyelvei, 1918. Válasz: Kosztolányi: Egy nemzeti nyelv védelmében. *Nyugat*, 1930. júl. 16.

18 Zolnai Béla: La littérature hongroise. In *Visages de la Hongrie*. Bp., 1938, Presses Universitaires de Hongrie, 1.

19 Mohácsi Jenő: *Az ember tragédiája* Hamburgban. *Nyugat*, 1937, 6. sz., 457–458.

realizmussal tolmácsolja Madáchot, bár így ellentmond a drámai vers eredendő küldetésének. Mégis méltán képviseli Madáchot Európa előtt,²⁰ mint ahogyan a bécsi bemutató sikere is bizonyította mindezt 1934-ben. 3 hónap alatt 25 előadás a Burgtheaterben. Bécs – Európa kapuja. Kárpáti Aurél szerint – mi kell a sikerhez? Jó fordítás, jó rendezés, mely az európai kultúrába való beilleszkedést szolgálja.²¹ Az előadás-kritika kapcsán újabb disputa is kialakul. Mohácsi Jenő, a fordító reagál Kárpáti Aurél kritikus megjegyzéseire. Jelzi, valóban, fő célja a Tragédia „faustalanítása” volt. A fordító magára vállalja a szentségtörés bűnét, hiszen kihagyja a *Faustra* emlékeztető részeket: pl. a Föld szelleme a harmadik színből; a második Kepler-jelenet stb.²² De az előző sikertelen bemutatók oka elsősorban az volt, hogy Faust-utánzatnak gondolták. Most, ezen túllépve, az előadás missziója – ráirányítani a kultúr világ figyelmét e zseniális, eredeti magyar műre. A fordítás szülőhelye is a *Nyugat* folyóirat, amely 1926. dec. 1-jén már közreadott 12 fordított sort és a fordító elgondolkodtató tanulmányát a tragikus világlátás feloldható vagy feloldhatatlanságáról a műben. Ádám kétkedése erősebb, mint az Úr szava?²³ Mohácsi majd visszatér még a fordításhoz 1939-ben, amikor a bécsi bemutató kisjubileumát ülik. Hermann Röbbeling igazgató rendező 10 előadásra számított – 30 lett belőle. Bernben is lesz bemutató. De Berlinben új fordítást, átdolgozást fognak bemutatni egy német dramaturgtól, aki egyetlen szót sem tud magyarul...

Szerencsére az olasz fordító, A. Widmar kitűnően beszéli nyelvünket, ő a budapesti olasz követség sajtóattaséja. Az olasz áttét Milánóban jelent meg 1936-ban, Berzeviczy Albert előszavával. Lányi szerint kitűnő a fordítás, néha jobb, mint az eredeti, dallamos, ékesszóló nyelvi sodrás, filológiai és filozófiai elmélyítés jellemzi.²⁴ Hátra van még a szlovén fordítás hírül adása 1939–40-ben, amely szép munka, eredeti magyar szövegből, Ljubljánában.²⁵ De ami a legfájóbb, a francia fordításokról alig esik szó, inkább a párizsi bemutató érdekességéről és furcsaságáról, amely egy új színjátszási formában, bábszínházban valósult meg. Két szereplővel játszanak: Ádámmal és Luciferrel, a háttérben a történelmi képek víziója. Ami a drámából megmarad – az az egyívű, zárt gondolati költemény. Illusztrációk – egy szimbolikus előadásban – a jövő modern bemutatóit készítik elő. Theisz Alfréd meg sem említi a francia fordító nevét...?²⁶ Mi tudjuk, a Tragédia negyedik francia fordításáról van szó. Már előbb, Guillaume Vautier fordítása, az elkészülés után sok évvel, 1931-ben jelenik meg a budapesti *Librairie*

20 Turóczi-Trostler József: Madách németül. A nyelvi probléma. *Nyugat*, 1934. 4. sz., 226–229.

21 Kárpáti Aurél: Az ember tragédiája a Burgtheaterben. *Nyugat*, 1934. 10/11. sz., 795–797.

22 Vö. Cs. Juhász László: R. F. Arnold Madáchról. *Széphalom*, 1930, Szeged, 7–9. sz., 14–15.

23 Mohácsi Jenő: Disputa a Burgtheater Madách előadásáról. *Nyugat*, 1934, 10/11. sz., 597–600; Mohácsi Jenő: Egy Madách-bemutató kisjubileumán. *Nyugat*, 1939, 2. sz., 139.

24 Lányi Viktor: A. Widmar Madách fordítása. *Nyugat*, 1936, 8. sz., 145–146.

25 Pável Ágoston: Az ember tragédiája – szlovénul. *Nyugat*, 1940, 3. sz., 148–150.

26 Theisz Alfréd: Bábtragédia. *Nyugat*, 1938. 1. sz., 78–79.

Française sorozatban Fóti Lajos előszavával, aki a magyar klasszikusokat bemutató sorozat kiadóigazgatója volt.²⁷

A bábszínházi előadásra az 1937-es párizsi világkiállítás alkalmából kerül sor. Az előadásra a mű fordítását Cselényi-Walleshause Zsigmond és Fernand Pignatel készítették el. A bemutató sikerét magyar és francia művészek együttműködése garantálja. Már a Comédie Française készül a művet előadni, de a háború mindent meghiúsít egy időre. A Tragédia első franciaországi kosztümös, díszletes színrevitele csak 1992 márciusában lesz a párizsi Színiakadémián (Rousselot adaptációjában).²⁸ A francia befogadásnak tehát nem kedveztek a két világháború közötti évek.

S még kihagytam a félig sikerült amerikai fordítást, amely Vajda nyers próza-fordításából Meltzer Zoltán sima, szép angol verseivel készült túl archaikusan a modern témához. Jessica North költőnő chicagói kritikája meglepően korszerű prófétának tartja Madáchot, akinek minden jóslata valóra vált eddig. S mi vár még ránk? A megjövendőlt jégkorszak? A világ pusztulása? Madách nagy költő, aktuális költő.²⁹ Itt kell megjegyeznünk, hogy Andor Csaba Madách kutató szerint napjainkig mintegy 33 különböző nyelven megjelent Tragédia fordítás van. Így Madách neve lett a legismertebb Petőfi és Jókai mellett a világirodalomban.

A fordítások közül tehát Mohácsi Jenő német nyelvű fordítása kelti a legnagyobb visszhangot. Nem véletlenül – irodalom és politika összefonódnak. De a bizakodás nem válik be, a német siker nem nyit kaput igazából Európába Madách számára. Hiába hirdeti Galsworthy a PEN Clubok nemzetközi kongresszusán Budapesten 1932-ben a kultúrák konszenzusát Európa civilizált népei között, amely az igazságon és a nemzetek közti egyenlőségen alapul – az újabb pusztító háború elsöpri a kultúrák közti párbeszédet. S marad: a világirodalmi áttörés helyett az itthoni bemutatók jelzése vagy kisebb polémiák Madách művéről.

1934: a Tragédia bemutatójának 50 éves jubileuma a hazai előadások ismeretetésének éve a *Nyugatban*. Tíz cikk jelenik meg ötven év margójára. Horváth Árpád visszatekintő tanulmányban elemzi a Tragédia színpadi múltját, úgy

27 Az előző fordítás Charles de Bigault de Casanove tollából a *Mercure de France* című folyóiratban jelent meg folytatásokban, 1837-ben. E fordítás előszavának írója, Louis Dumur (1863–1933) francia regényíró a „szörnyű romantika” termékének nevezi a drámát, de Madách gondolatait már ő is időn felül állóknak tartja, „Belle oeuvre qu’il faut lire...” *Mercure de France*, 1897, XXI, 202.

Vö. még Madácsy László: Az ember tragédiájának első francia nyelvű fordítása és fogadtatása. *Acta Universitatis germanica et romanica* Tomus II. Szeged, 1967, 45–53.

28 Lásd bővebben: Madácsy Piroska: Aurélien Sauvageot és tanítványai Madáchról. II. *Madách Szimpózium*, 1994, 93, 1–108.

29 Binét Menyhért: Madách Amerikában. *Nyugat*, 1936. 5. sz., 407–408.

A fordítások részletesen Radó György–Andor Csaba: *Az ember tragédiája a világ nyelvein*. Balassagyarmat–Szeged, 2014, Madách Irodalmi Társaság, 470.

érzi, a tradíciók figyelembevételével kell változtatni az előadások koncepcióját. A jövő útja: a szimbolikus játéktípus, költészet és színpad egysége.³⁰ Egyesek szerint Paulay Ede szöveggönyve és rendezése óta nem sok történt. (Kivétel Huszti Sándor 1926-os misztérium-rendezése.)³¹ A Szegedi Szabadtéri Játékok előadásáról három tanulmány jelenik meg.³² Mohácsi Jenő a szegedi bemutatót fontos állomásnak tartja – dicséri az előadótéri adottságokat, a tömegek mozgását, a színháztechnikát, a nagyszerű akusztikát.³³ De Schöpflin Aladár már fanyalog: a népszerűsítő, hatásvadászó előadás eltávolodott Madách szellemiségétől, a drámai költemény lényegétől. A nyílt téren elvész Madách költői ereje, csak a revue jelleg marad meg. Balassa József nyelvészként pedig bírálja a színházi beszéd helytelen hangsúlyozását.³⁴ Az itthoni bemutatók közül az 1937-es Nemzeti Színházi (Németh Antal rendezése) sem tetszik Schöpflinnek,³⁵ visszalépésnek érzi, mert a látványelem elnyomja a szöveget. Ugyanakkor az 1939-es Nemzeti Kamaraszínház-i, amely ugyancsak Németh Antal rendezési kísérlete, minden látványt elvet, csak az elsőrendű érték marad: a költészet. Eredményes színházi kísérlet: Madách szelleme és filozófiája győzött. Nem véletlenül. 1939-ben kitört a II. világháború.

Persze a harmincas évek végén történnék más érdekes dolgok a Tragédiával. Rádiójáték-feldolgozás, lemezkiadás, sőt filmreviteli terv! A modern megszólaltatások azonban a *Nyugat* hasábjain megjelenő kritikust elborzasztják. Bory István, bár újszerűnek nevezi Németh Antal hangjátékát, rossznak tartja Szabó Lőrinc színek elé írt összekötő szövegeit, a Tragédia szövegelhagyásait (4139 sorból 2123 elmaradt). Öncélú a rendezés, az átdolgozás veszélyes, Madách Imre nem való mikrofon elé, sőt „fekete lemezre” sem.³⁶ A felére rövidített modern feldolgozás helyett maradjon meg csak a mű könyvalakban. S mennyire igaza van! Bár lehetne a Tragédia az egyetemes magyarság első világfilmje, 1940-ben Mohácsi Jenő úgy érzi, a madáchi gondolatok elsikkadnak majd a vizualitás hatásvadászatában. A Tragédia nem filmszerű, félni kell tehát a filmreviteltől.³⁷

30 Horváth Árpád: Madách a színpadon. Ötven év margójára. *Nyugat*, 1934, 2. sz., 119–122.

31 Kürti Pál: Az ember tragédiája a színpadon. Németh Antal tanulmánya. *Nyugat*, 1934, 12/13. sz., 90.

32 Mohácsi Jenő: A szabadtéri Tragédia. *Nyugat*, 1934, 16. sz., 224–228.

Schöpflin Aladár: A szabadtéri Tragédia, II. *Nyugat*, 1934, 16. sz., 227–228.

Schöpflin Aladár: Bemutatók. *Nyugat*, 1937. 12. sz., 461–466.

Vö. Lugosi Döme: A szegedi szabadtéri játékok története (1931–1937). Bp., 1938. „A színpad” kiadása.

33 Lásd bővebben Gyémánt Csilla: Varga Mátyás évtizedei és a Tragédia a Szegedi Szabadtéri Játékokon, In *VIII. Madách szimpózium*. Balassagyarmat, 2001, 105–120.

34 Balassa József: Utóhang Az ember tragédiája szegedi előadásához. *Nyugat*, 1934, 17/18. sz., 285–286.

35 Schöpflin Aladár: Színházi események. *Nyugat*, 1939, 6. sz., 414–418.

36 Bory István: Madách a mikrofon előtt. *Nyugat*, 1936. 3. sz., 224–228., 4. sz., 297–298.

Bory István: Madách a fekete lemezen. *Nyugat*, 1938. 4. sz., 317–319.

37 Mohácsi Jenő: Az ember tragédiája és a film. *Nyugat*, 1940, 1. sz., 62–64.

A modern elemzésekkel kapcsolatban két figyelemre méltó tanulmányt is olvashatunk: az egyik Mohácsi Jenő német fordítása kapcsán 1934-ben, másik Barta János Madách tanulmányáról 1931-ben jelenik meg. Rótein Géza a pszichoanalitikai értelmezés módszerének illusztrálására elemzi Ádám álmát, Schöpflin Aladár pedig a lélektani adottságokból kiinduló első characterológiai Madách megközelítésnek tartja Barta munkáját. Összességében a fentebb idézett, *Nyugatban* megjelent tanulmányok kissé mechanikusak, kevésbé elmélyültek, elmaradnak az 1923-as esztendő születésnapjára emlékszámanak színvonalától. Ezért érezzük most még fontosnak a *Széphalom* Madách recepciójáról szólni, mely éppen a harmincas években teljeseedik ki.

A *Széphalom* című folyóirat 1927-ben Szegeden indul Zolnai Béla szerkesztésében. „Az irodalmat nem csupán a maga elszigeteltségében és öncélú formájában vizsgálja, hanem igyekszik az irodalmi tünetek mögött mélyebb értelmet – az emberiség, a nemzet világnézeti, gondolati változásainak emanációját – keresni” – írja maga Zolnai a folyóirat ars poeticájáról.³⁸ Zolnai levelezése Kazinczy mércéjű és léptékű. Nem véletlenül választja a *Széphalom* címet folyóirata számára. S bár Szegedről nézi a világot, mások szószólója is akar lenni. De az európaiság szellemét nem az utánzásban, hanem a közös érték fellelésében keresi.³⁹ A *Széphalom* iskolateremtő irodalmi műhellyé válik,⁴⁰ írói nemzetközi csapatból kerülnek ki,⁴¹ a folyóirat komparatista szellemű, főleg Zolnai tudományos elképzeléseit követi. Témáik: a nemzeti irodalmak találkozásai, egy-egy nagyobb európai szellemi mozgalom párhuzamos elemzései. Nem csupán egyes elemeket, motívumokat vetnek össze, hanem később sokszor a filológiai alapozást vegyítik a szellemtörténettel, az *idéés littéraires*-rel, amely a stílusok összehasonlító vizsgálata a világ- és magyar irodalomban. Vizsgálják az írók személyiségét, az író és korát: a befogadó élménye jelen van a mű megalkotásában. Nem a hatáskutatás, hanem a párhuzamok, összefüggések feltárása volt céljuk. 1928-ban a *Széphalom* első évfolyamát méltató kritikák mind hangsúlyozzák a folyóirat bátorságát, pártatlanságát, messzeteleket, magas színvonalú tudományos és irodalmi témaválasztását (Hankiss János, Juhász Gyula, Mészöly Gedeon, Szabó László stb.).⁴²

Így, ennek az irodalomszemléletnek köszönhetően a *Széphalom* érdeklődési köre elsősorban magyar, ugyanakkor interkulturális. A tanulmányok érintik pl. a francia irodalmat, de sokat beszélnek a magyar kultúra helyzetéről Európában. A folyóirat különböző rovatainak címszavai bizonyítják a *Széphalom* sokszínűségét: Alföld–Felső-Magyarország, Erdély, Visszhang, Eszmetöredékek

38 Zolnai Béla: Irodalomtörténeti alapfogalmak. *Széphalom*, Szeged, 1930, 144.

39 Vö. Juhász Géza: Európai irodalom és magyarság. In *Izenet*, 1934. május, Szeged, 37–43.

40 Vö. Fried István: Regionalitás és közép-európaiság. A fiatal Baróti Dezső irodalomszemléletéhez. *Tiszatúj*, 1997. márc., 112–113.

41 Pl. Aldo Dami, Henri Grenet, Jean Carrère stb.

42 Sajtóvélemények a *Széphalom* első évfolyamáról. In *Széphalom*, 1928, 9–10. sz. Függelék.

stb. Fontos hídszerepet tölt be a *Széphalom* Magyarország és a határon túli magyar irodalmak között. S gyakran veti fel a legújabb irodalomelméleti, irodalomtörténeti problémákat, irodalmi vitákba kapcsolódik be (Ady-vita, vita Proust körül), vagy bemutatja a külföldi intelligencia újdonságait, pl. Paul Van Tieghem új világirodalom-történetét. A *Széphalom* a magyarság önmagára eszmélését kívánja előmozdítani: „Filozófiai elmélyülés és idealizmus; európai kultúra és a magyar régiség életrekelteése, modern szellemiség és hagyománykeresés... Ó és új magyarság szintézise...”⁴³ Így jelennek meg klasszikusok és modernnek az irodalmi műhelyben együtt. De a klasszikusok mindig modern értelmezésben, mint Madách is. Már 1928-ban megjelenik egy érdekes vers Madáchról.

Madách⁴⁴

Úgy látom, amint mélabús szemével
A táj felett tünődik réveteg,
Míg lelkén egyre nyomasztóbb az éjjel
És egyre inkább érzi, hogy beteg.

Úgy látom, őt... Vívódik önmagával.
Ádám kél lelkén örök-emberül.
Amint érzi: a tett egy sóhaján hal
El lelkünknek, ha vad mérgünk elül.

Úgy látom őt ... Nem jó szemére álom.
Losoncon bál van. (Holnap hamvazó.)
És asszonya ma nélküle a bálon...

Úgy látom őt ... Künn szél süvít a tájon
És álmokat szitál alá a hó,
Amint sóhajt: – „Én rémes árvaságom!”

Palasovszky Béla (Szentés)⁴⁵

Az 1930-as években aztán gyakrabban elemzik Madáchot a folyóirat-kötetekben. S ez talán nem véletlen, ez a szerkesztői koncepció Zolnai nemzetközi,

43 *Széphalom* – mottó. 1927. jan. 1.

44 Palasovszky Béla: Madách (vers). *Széphalom*, 1928, 20.

45 Sátoraljaújhely, 1899. VII. 19. – Budapest, 1974. II. 18.) Jogi tanulmányok Pécsen, Egerben, 1921, 1925-től Csongrád megyei aljegyző, főispáni titkár. 1944-től Budapesten ügyvéd. Versei és novellái Szentésen és Budapesten jelentek meg. Kötetei: *Őszi harmat után* (Mindszent, 1926), *A szolga énekel* (Szentés, 1927).

főleg francia kapcsolatainak erősödésével is egyre mélyebben világítja meg az európai irodalmi, szellemi áramlatokat, az összefüggéseket. Tudja, hogy a világ-irodalmi kánonba csak akkor kerülhetünk, ha klasszikusainkat Európa is felfedezi. Azonban ehhez magunknak kell előbb újraértelmeznünk értékeinket.

Európa és magyarság? Egyetemes kultúra vagy nyugati kultúra? A kultúra vulgarizációja alulról fölfelé vagy felülről lefelé történjen? Zolnai leszögezi: „van azonban egy fontosabb vulgarizációs hatás is: a vízszintes hatások, amik egyik néptől a másikhoz vezetnek. Ezen a téren azonban a kis nemzetek nagy hátrányban vannak a nagy nemzetek mögött. Kultúrájuk, irodalmuk, művészetük ismeretlen terület, és míg a nagy nemzetek középszerű tehetségei az egész világot meghódítják, a kis nemzetek lángelméit föl sem fedezik...”⁴⁶ E fájó kérdés megoldásához kapcsolja tehát szerkesztői mentalitását a *Széphalomban*, s így közelítik meg munkatársaival Madáchtól is: egyetemességében és egyediségében.

A Madáchról szóló tanulmányok filozófikusak, modernek. Főleg 1930 és 1936 között jelennek meg, igen sok francia vonatkozást érintve, és szélesítve a látókört: Madách és Lammenais, Madách és Lamartine, Madách és Napóleon... vagy éppen bécsi nézőpontot közvetítve, hiányérzetet keltve. Előfordul persze, hogy csupán részproblémákat vetnek fel: mint egy-egy eszme nyelvi elemzése, vagy a szerzői utasításokhoz kapcsolódó megjegyzések. De lényegében a *Széphalomban* visszatérő témaként jelenik meg Madách, jelezve, hogy Zolnai szellemtörténeti irodalomtolmácsolásában is újra és újra gondolkodásra készítő író és mű.

A tanulmányokat olvasva az első és legfontosabb benyomásunk: mindenképpen bizonyítani akarják, *Az ember tragédiája* nem Faust-utánzás. (Mint ahogyan a *Nyugat* Madách-bemutatása is erre törekedett.) Juhász László cikkei egy csokrot alkotnak ebben a témában.⁴⁷ Szerinte Madách esetében nem német, hanem francia hatásról van szó, illetve a romantikus szemléletmódok találkozásáról. Lammenais filozófiája és Lamartine misztikus emberiség-sors álmái vannak jelen a *Tragédiában*.⁴⁸ Már Kármán Mór ír erről (*Budapesti Szemle*, 124. kötet): Lammenais: *Esquisse d'une philosophie* című munkája hatással volt a *Tragédia* első részére. Juhász László szerint Lammenais 3 könyve jöhet számításba: „Paroles d'un croyant” (megvan Madách könyvei közt Börne fordításában *Worte des Glaubens* címmel), „Le Pays et le Gouvernement” et „Livre du Peuple”. A tanulmányíró több idézettel próbál bizonyítani:

Lammenais látnoki stílusban kritizálja a fennálló viszonyokat, s jósolja, hamarosan minden megváltozik, mert minden összeomlik. Ezzel azonos Madáchnál Péter apostol beszéde, mely háborzongatóan fígyelmeztető.

46 I. m. 218.

47 Gr. Juhász László: Madách és Lammenais. *Széphalom*, 1930, 3–4. sz., 89–92.

48 Juhász László: Madách és Lamartine. *Széphalom*, 1931, 174–182.

„Nem érzed-é, hogy az ég büntetése
Nehezedik rád.” (1286–1287)

„Szétbomlik a rend, senki sem parancsol
S szót nem fogad. A rablás, gyilkolás
Emelt fővel jár a békés lakók közt,
Utána a halvány gond, rémület
S égből, földről se részvét, sem segély.” (1290–1294)

Vagy a londoni szín részletei pl. a halálraítélt munkás bűnbeesése.

„Ádám: Velőt fagyasztó látvány, mit kísérsz?
Ki mondja itt meg, melyik bűnösebb,
Avagy csupán a társaság, talán...?
Hol ez rohad, buján tanyáz a bűn.”

A társadalom hibás tehát a bűnözés terjedéséért! Lammenais és Madách is elítéli a különböző társadalmi osztályok közötti egyenlőtlenséget, pl. a falanszter jelenet két sorában:⁴⁹

„TUDÓS: Ez a szegénynek rabszolgája volt.
ÁDÁM: Mint a szegény meg ökre gazdagoknak.” (3274–3276)

Természetesen tudjuk, Madách a szociális problémák iránt érzékeny – Lammenais is, így nem lehet közvetlen hatásról beszélni, de a Lammenais-könyvek olvasmányélményei jelen lehetnek. A szabad szellemű Lammenais – mint tiltott és veszélyes ideák terjesztője – tagadhatatlanul nagy befolyással volt a reformkori fiatal írókra. Annak ellenére, hogy rendőri hajsza indul a *Paroles d'un croyant* olvasói, sőt említői ellen, és egészen 1848-ig Lammenais-ről szólni tilos, (a *Le Monde* számait, melyet Lammenais George Sanddal együtt szerkesztett, pl. elkobozzák), 1834-től kezdődően mégis több reformkori folyóirat cikkében olvashatunk Lammenaisról, természetesen inkább sátáni mivoltáról.⁵⁰ Elítélik eszméit: a társadalom minden értéke ellen meghirdetett háborút, az Isten nevében elrendelt, uralkodó hatalmakkal szembeni ellenszegülést. E mű „lángoló jel” Európa egén, nem csoda hát, hogy a *Paroles*-t, minél inkább tiltják, annál inkább olvassák. Bizonyára Madách is, aki könyvtárában őrizi e tiltott könyveket,

49 Juhász László utánanézett: Lammenais mind a négy könyve (Szűcsi József, Madách Imre könyvtára, Magyar Könyvszemle, 1915, mind a 4 munkát felsorolja), a Nemzeti Múzeum könyvtárában lévő Madách gyűjteményben is megtalálhatók.

50 *Társalkodó*, 1834, 55. sz., 217–218; Tudományos Gyűjtemény, 1841, V. kötet, 112; *Athenaeum*, 1841, I, 26. sz., 416; *Athenaeum*, 1840, I, 712, 15, 106, 182, 236.

Kazinczy Gábor fordításai Lammenais-től. Lásd részletesebben Madácsy Piroska: Francia szellem a magyar reformkorban. Szeged, 1992, JGYTFK, 21–28.

és a forradalom bukása után újraértelmezi, tagadja a nemzetköziség és testvériség vagy a forradalom eszméjét.

A másik francia romantikus Lamartine, aki jelen lehetett Madách gondolatvilágában.⁵¹ A szerző hosszan sorolja, kik foglalkoztak a francia irodalom Tragédiára gyakorolt hatásával (első Szász Károly: Az ember tragédiájáról,⁵² majd Erdélyi János, Lukács Móríc stb., s végül Pais Dezső: Madách és Lamartine).⁵³ Juhász László ez utóbbi tanulmányt akarja kiegészíteni, illetve pontosítani, filológiai és szellemtörténeti módszerrel, először idézetekkel bizonyít, majd szellemi áramlatok és gondolkodásmódok találkozásáról ír. Már Pais is két feltevést akar bizonyítani: a Jocelyn előszava és a *Chute d'un ange* két Avertissement-ja hatással voltak Madách alapeszméjére, valamint művének szerkezetére – Lamartine gondolatai felismerhetők. Megjegyzendő, maga Zolnai is így nyilatkozik Madáchról: „Azt, amiről csak álmodott a francia romantika; megrajzolni az emberiség történetét egy széles körű költeményben, Madách történelmi tablói megvalósították” – Madáchot a legnagyobb magyar filozófus költőnek tartja.⁵⁴

Juhász László még fokozza ennek az elképzelésnek a helyességét. Lamartine is az emberi szellem történetét akarta megírni. Vajon a Gondviselés által kijelölt úton hogyan halad az emberiség a tökéletesülés felé, miközben az ember csupán egyetlen kicsiny porszem a nagy mindenségben, és a hős oldalán mindig ott van a nő? Lamartine tervezetét Madách megvalósítja. (A Jocelyne alapvető gondolata Madáchnál is megvan: 524–531. sor.

Csak azt ne hidd, hogy e sár-testbe van
Szorítva az ember egyénisége..)

De az összehasonlító párhuzamok inkább a Madách és Lamartine közti lelki rokonság, lírai magatartás megnyilvánulásai.⁵⁵

A fiatal Madách, éppen úgy, mint barátja, Bérczy Károly, jól ismerte Lamartine lírai verseit, pl. a *Le lac* (A tó) címűt. Mint ahogyan a francia romantikusok is Lamartine költészetét ihlető forrásul szomjazták! Korai lírai verseikben felfedezhető bizonyos Lamartine rajongás, a romantikus hitvallás erősödése. Legfőbb témáik Lamartine-hoz hasonlóan a lét problémái, természetrajongás, szabadság, szerelem stb. Madách költeményei ugyanakkor az emberiség, a világtörténelem alapkonfliktusait vetik fel, és bennük a Tragédia gondolati, érzelmi előtörténetére ismerünk.⁵⁶ És felfedezhetjük soraiban Lammenais tanítását is:

51 G. Juhász László: Madách és Lamartine. *Széphalom*, 1931, 174–182.

52 Szász Károly: Az ember tragédiájáról. In *Szépirodalmi Figyelő*, 1862.

53 Pais Dezső: Madách és Lamartine. *Egyetemes Philológiai Közlöny*, 1919.

54 Béla Zolnai: La littérature hongroise. Extrait du livre, in *Visages de la Hongrie*. Bp., 1938. Les Presses Universitaires de Hongrie, 16.

55 I. m. 177.

56 Lásd részletesebben Madácsy Piroska: Újabb adalékok Bérczyről és Madáchról. In *VIII. Madách Szimpózium*. Balassagyarmat, 2000.

a társadalmi igazságtalanság szemlélete eltávolítja a hagyományos hitrendszertől,⁵⁷ keresi az eredeti kereszténység által hirdetett egyetértést és szabadságot. Így teljes a lírai és drámai életmű, a gondolatiság csírái kezdettől jelen vannak. A kérdés még az, s máig vitatott, mennyire tudott franciául Madách? E kérdés Petőfivel kapcsolatban is gyakran felmerül. De bizonyítható, a magyar romantikusok francia nyelvtudása elegendő volt ahhoz, hogy olvassák és értsék a francia irodalmi műveket, a filozófiai és politikai gondolkodókat. Juhász László a Madách könyvtárában fellelhető 115 francia nyelvű könyvre utal, valamint a *Vegyes Jegyzetek* című Nemzeti Múzeumban található kéziratra, ahol többek között Descartes, Montesquieu és Michelet gondolatainak fordítása található Madách tollából. Madách levelei is érdekfeszítőek, pl. Madách Szontágh Pálnak írt 1843. okt. 31-ei levelében Sue: *Mystères de Paris*-ját dicséri lelkesen vagy az 1864. febr. 17-én írt francia nyelvű levél, amelyet a talán első, de soha fel nem lelt francia Tragédia-fordítás kapcsán ír Monsieur Ludovic Rigoudaudnak. Ez azonban nem elküldött levél, mert az újságíró közben Pestről eltávozott, címét nem hagyta hátra. Végül, de nem utolsósorban, kiemelhetjük még Madách George Sand tanulmányát a *Léliáról*.⁵⁸

És a konklúzió – a francia romantikusok, mint Sand vagy Hugo, Sue vagy Lamartine, nem az utánzás vagy a közvetlen hatás szintjén vannak jelen a Tragédiában. De jelen van a romantikusok műfajteremtő szándéka, az emberiség-költemények megalkotása. Jelen van az a romantikus felfogás, hogy „az ember a végtelennek a megnyilvánulása a véges létben, a személyes lírai kitörések, a nő eszményítése és lealacsonyítása, és főleg: a tárgy, az emberiség történetének egy ciklikus munkában való földolgozása”.⁵⁹

Romantikus mű tehát a Tragédia és az egyetemes romantikus szellemi atmoszféra része, nem a *Faust* vagy más mű utánzata. Juhász László tanulmányai összefoglalóan és elmélyítve megjelennek az *Études Françaises* sorozatban is, francia nyelven.⁶⁰ Eckhardt Sándor az *Egyetemes Philológiai Közlöny* 1931-es évfolyamában jelzi: nagyon fontos, hogy a szegedi egyetem francia intézetében készült alkotásokat francia nyelven is publikálták, és így bekapcsolódnak a francia nyelvű irodalomtörténetbe.

Juhász Lászlót felháborítja, hogy a *Tragédiát* sokan félreértelmezik, és a fordítások félreérthetőek. Ezzel kapcsolatban R. F. Arnold, a bécsi egyetem ismert tanárának *Az ember tragédiájáról* írt nyilatkozatát bírálja.⁶¹ Arnold, a már ismételt

57 Vö. Horváth Károly: Madách Imre, 15–26. Horpács, Mikszáth Kiadó, Élet-Mű-Kalauz 2, 53.

58 Lásd bővebben: Madácsy Piroska: Madách Imre és barátai. *Hitel*, 2023/1, 55–65, Petőfi és George Sand. *Hitel*, 2022/8, 103–116. Gondolatok Madách könyvtárában. *Hitel*, 2020/7, 93–107.

59 I. m. Juhász László, 181.

60 Publiées par l’Institut Français de l’Université de Szeged. Un disciple du romantisme français. Madách et La Tragédie de l’homme. Par László Juhász, 1930.

61 R. F. Arnold Madáchról. *Széphalom*, 1930, 14–15.

beállítás hangsúlyozza: Madách műve nem egyéb, mint a *Faust* unalmas könyvdráma alakjában megírt kópiája. Később változtatott véleményén: a mű nem unalmas, hanem értelmetlen számára, mert nem tud magyarul. Azután mégis rámutat a páratlan dimenziókra, és arra, hogy a mű inkább filozófiai költemény, mint dráma. De mélyebben nem elemez, s tovább is egyoldalú marad befogadása. Milyen sajnálatos ez a beállítás – szögezi le Juhász László –, s ezen csak mi, magyar írók, kritikusok változtathatunk. Kölcsonösen kell feltárnunk egymás ismeretlen kulturális és irodalmi értékeit.

A fentebb említett Lamartine-ra vonatkozó tanulmánynak van egy érdekes és mulatságos visszajelzése, melyet maga Zolnai glosszáz meg a *Széphalomban* Madách és Napóleon címmel.⁶² Igaz, hogy Juhász ezt írta: „Hugo bálványának, Napoleonnak még a neve sem fordul elő a Tragédiában”? Tolnai Vilmos ezt tagadja, és levelet ír, *Az ember tragédiája* XI., 3896–3897. sorát idézi:

„Mi lesz Napoleon, ha büszke útját
Nem egy nép vére egyenlíti ki?”

Zolnai köszöni a megjegyzést, szerinte ez még jobban bizonyítja Madách francia romantikához való kapcsolódását. De „A kérdéssel kapcsolatban felvethetjük a kérdést: miért nincs a magyar klasszikusoknak indexszel ellátott kiadása?” S e dilemma ma is aktuális.

A további Madáchra vonatkozó tanulmányok ismeretlenebb kritikusoktól kevésbé érintett problémákról szólnak, igazi filológusi csemegék. Hogyan változott a szavak jelentése az elmúlt száz-kétszáz év alatt, egyértelműen lehet-e jelentéstanilag elemezni 19. századi szövegeket? Tudjuk, Zolnai stilisztá is, ezért szívesen közli Háyzy Albert „eszmetöredékét” *Kétség és remény* címmel. E fogalmak jelentésváltozásai, látszólagos ellentmondásai összirodalmi szinten is érdekesek, de Madáchnál csak szövegközi helyzetben értelmezhetők.

Tragédia I. Lucifer:
„Te anyagot szültél – én tért nyerék,
Az élet mellett ott van a halál,
A boldogságnál a lehangolás,
A fénynél árnyék, kétség és remény.
Ott állok, látod, hol te, mindenütt,
S ki így ösmérlek, még hódoljak-e?”
(127–133. sor)

Lehet-e az ellentétpárok nál, a kétség és remény kifejezést a luciferi gondolkodásmódhoz sorolni? Holott sokan a reményt csupán Istenhez kapcsolják. Igen, ha a reménytel felelőtlen optimizmusnak értelmezzük Madách történet-bölcséleti

62 Zolnai Béla: Madách és Napóleon. In *Széphalom*, 1931, 60.

rendszerében, ha az ember éppen a logikus következményeket veti el. A kétség viszont a gondolkodó emberhez méltó magatartás, hiszen az összes megismerhető lehetőséget számbaveszi, amelyből erkölcsi cselekvések lehetségesek. Házy Albert Madách életére és korára vonatkoztatja a felelőtlen reménykedésből fakadó tragédiákat.⁶³ „A remény nem ösztönző, hanem kábítószert” – idézi a filozófiai szentenciát. Nem tudom, egyetérthetünk-e ezzel? Hiszen mindkettő előrevisz: a kétség is és a remény is... Igaz, a 19. sz. fordulóján a preromantikus valómásköltészet legtöbbször kiábrándult a „reményből” – Földiekkel játszó égi tünemény, Istenségnek látszó csalfa, vak Remény... (Csokonai).

A másik tanulmány még különlegesebb: a mű szerepjátszása és az alapeszmék közötti összefüggéseket keresi.⁶⁴ A „jelmezekre” való utasításokat maga Madách adja, mikor Ádám életkorát meghatározza, „fiatal, erődús, élemedett” s egyre öregebbnek, az eszkimó színben „egészen megtört aggastyánnak” nevezi. De ezt az utasítást nem lehet a belső üzenet nélkül értelmezni. Ádám, a felsőbbrendű ember, a zseni is alá van vetve a Föld, az emberiség közös sorsának – az elmúlásnak. Van-e az egyéb jelmezes utasításokban az alapeszmére mutató tendencia? – teszi fel a kérdést a cikkíró.

Ádám „átváltozásai” felelnek erre: Napisten fia – hadvezér – főúr – lovag – tudós – antiszociális lény – majd a falanszterben aszociális torz alak, végül az eszkimó jelenetben a fáraói kép groteszk mása. Gerhauser szerint, a történelmi jelmezek rendszert alkotnak, s jelzik: az emberiség a vezetésére hivatott zsenit fokozatosan kizárja sorsának intézéséből. Ez a vezére vesztett emberiség tragikumuma – a zseni fokozatosan elveszti uralmát a gondjaira bízott emberiség felett: ez a rangja vesztett zseni tragikumuma. A kettő együtt a világ történelme.⁶⁵ Gerhauser Madách-értelmezése kétségkívül a 20. század „tragikus magyar sors” történelemszeméletét tükrözi, s előrevetíti vagy felidézi a vezér, a hatalom bukásának lehetőségét. Aprólékos elemzésével bizonyítani kívánja, hogy a részleteredmények is csak az egész megértését szolgálják. Mint ahogyan ezek a miniatűr Madách elemzések is beleillenek Zolnai és a *Széphalom* magasabb koncepciójába: magyarság és európaiság, klasszikus hagyományok és modernség a klebelsbergi kultúrpolitika jegyében.

De vajon lehetséges-e akaraterővel, a nagyobb tudás hatalmával, az ún. „kultúrfölénnyel” visszazerezni elvesztett európai pozícionkat? Ezt a kérdést Zolnai számtalanszor felteszi a *Széphalomban* megjelenő eszme-futtatásaiban. S bizony sokszor érezzük, elveszítette már kezdeti lelkesedését, hitét a nemzetközi szellemi együttműködésben. Míg 1927 és 1932 között évenként 12 szám jelenik meg (igaz összevont számok is), 1933 után már nincs rendszeresség a publikálásban.

63 Házy Albert: Kétség és remény. Jelentés tanulmány Madách Ember Tragédiájához. In *Széphalom*, 1936, 9. évf., 12-15.

64 Gerhauser Albert: A rangjavesztett zseni (Az ember tragédiája jelmezei és alapeszméje). In *Széphalom*, 1933, 35-37.

65 I. m. 36.

Ennek oka elsősorban a támogatás hiánya és a politikai háttér változása. Hisz Zolnai a szellemi függetlenség híve, de a harmincas évek második felétől már nehéz annak maradnia. Mégis, a *Széphalom*, ha töredékesen is, még 1944-ig fennmarad (egy ideig Kolozsváron), és Zolnai nem változtatja elveit. 1933-ban a Fédération Internationale des Unions Intellectuelles – (Szellemi Együttműködés Nemzetközi Szövetsége) most Budapesten ülésezik Zolnai részvételével.⁶⁶ Azonban a *Barcelonai kaland* óta igen nagy a változás! A remény – elveszett. A tudósító első keserűbb megjegyzése: az írók távolmaradása. Pedig a szellemi vezető szerep – mint Franciaországban – az írókat illetné, jogosan nálunk is. „Ha íróink egy kicsit európaibbak volnának, amilyenek voltak Bessenyei, Kazinczy, Eötvös idejében”, sóhajt fel Zolnai. A második megállapítása sokkal tragikusabb: érzékeli azt a súlyos atmoszférát, amely a kongresszus fölött lebeg... Mert az a generáció, amely a Fédérationt alapította, még hitt a közös szellemi haladásban, és nem ismerte a háborút. Nem gondolta, hogy a nacionalizmus újabb német értelmezése a fogalmak kavargását hozza; egy chaotikus rapszódia, amelyben bolsevizmus, fasizmus és hitlerizmus néha meglepően ugyanazt a melódiát fújja. A német felszólalók erőszakos prédikációi elrettentik Zolnait, tudja már – és kérdezi is: Milyen szerepe lesz ebben a világban az intellektuális lelkek eszményi egyesülésének, amiről valamikor Romain Rolland ábrándozott, vagy a 18. század filozófusai, Voltaire és Rousseau? Mindez sajnos utópia marad. Mi tudjuk már, hogy az maradt, igazi gyönyörű utópia.

De a harmincas évek végére valahogyan beszűkül s elszürkül a befogadói Madách-kép. Mi ennek az elhalkulásnak, elcsitulásnak az oka? Nyilván, magának a *Nyugat*nak 1941-es megszűnése is, vagy az újabb háború, mely immár elsöpri az irodalmi, kulturális érdeklődést.

Az „egészet” vizsgálva azonban nem lehet kétségünk: a *Nyugat* és a *Széphalom* megfelelt kulturális missziójának, alapjában véve betöltötte közvetítő szerepét Madách vonatkozásában is, a folyóiratok kiteljesítették a Madách-image-t a magyarság és Európa számára. Újragondolták és átérték Madách monumentalitását, örök, egyetemes emberi mondanivalóját. Bebizonyították: nem lehet megkerülni vagy megenni, mert mindaz, amit megjósolt, beteljesedett, és ismétlődik, újra és újra napjainkban is.”⁶⁷

66 Zolnai Béla: Forradalom és szellemi együttműködés. In *Széphalom*. Eszmetöredékek, 1933, 92–94; *Barcelonai kaland*, 1930, 212–222.

67 Alexander Bernát: Nagy emberek. 1938. Bp., 1938, Pantheon kiadás, Madách Imre, 222–232. Vö. André Karátson: Le projet culturel de la revue *Nyugat*, in *Revue de la littérature comparée* 3/1986, 283–294.